

МІЖ МИРОМ ТА ВІЙНОЮ: ЗМІСТ ТА НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ У ФРАНЦІЇ 1559-1562 років

Однією зі знакових подій, що пережила Європа в епоху бурхливого XVI століття стали громадянські війни у Франції. Як явище, що було складовою частиною переходу Французького королівства до нового часу, воно супроводжувало формування модерної держави і вплинуло на процеси національної консолідації французів.

Громадянські війни XVI ст. були об'єктом наукового інтересу не одного покоління істориків. Але матеріали історичних студій щодо явищ такого порядку дають можливість не тільки наблизитися до якомога повнішої реконструкції минуло, але й можуть мати значно ширший науковий резонанс, бо дають інформацію для широких теоретичних узагальнень інших соціальних дисциплін.

Громадянська війна розглядається як збройний конфлікт, спричинений загостренням протиріч до кризової стадії, за допомогою якого різні соціальні групи прагнуть вирішити ті суспільні проблеми, що набули стану полярності. На відміну від зовнішніх війн, громадянські мають особливий вплив не тільки на різні сфери суспільного життя, але й на всю соціальну систему: від окремого індивідуума до інститутів, соціальних зв'язків та відносин. Руйнівна дія такого способу розв'язання нагальних проблем суспільства і до сьогодні викликає питання в оцінках, визначенні короткотермінових та довготривалих наслідків.

Тому метою наукових розвідок протягом багатьох років було прагнення відтворити як загальну картину подій громадянських війн другої половини XVI століття, так і окремих їх подій. Свої інтерпретації бурхливих перипетій громадянських війн представили багато талановитих французьких дослідників. Тільки у XX ст. кілька разів перевидавалися роботи Л. Ромьє, у тому числі й про політичні витоки конфлікту [1; 2], побачили світ спроби комплексного бачення проблеми Л.-Р. Лефевра [3]. Класичними дослідженнями подій громадянських війн, що не втратили значення за фактичним та концептуальним змістом і сьогодні, були визнані французькими істориками, стали роботи українського історика Івана Васильовича Лучицького [4; 5]. Популярними серед істориків були і залишаються екскурси в історію французької Реформації [6; 7]. Тривають дискусії навкруг фактів і подій Варфоломійської ночі [8], діяльності та оцінок окремих особистостей [9; 10].

Вагома історіографічна спадщина, як наслідок, має традиції дискусій навкруг цілого ряду питань. Так, поряд з визначенням цих війн як "громадянських" [11], можна зустріти назву "гугенотські", а ще частіше – "релігійні" [2; 3; 12]. Серед питань, що не мають однозначного підходу серед наукового загалу, є й дата початку громадянських війн. У науковій літературі та навчальних посібниках автори називають різний відправний час кривавої міжусобиці у французькому королівстві – і 1559, і 1560, і 1562 роки [13.-С.22; 14.-С.238; 15.-С.52-53]. Але визначення дати початку громадянських війн має для дослідників принципове значення. Саме від цього залежить, який зміст ми вкладаємо у події, що вплинули на життя не одного покоління французів, стали визначальними для процесів розвитку французької державності.

У статті робиться спроба представити широкий комплекс подій, що пов'язують з початком громадянських війн, а також представити точку зору в питанні, що являло собою французьке суспільство між 1559 і 1562 рр., які події визначили незворотність розвитку конфлікту, переростання його у війну.

Якщо простежити насичені подіями роки XVI ст., то з погляду сучасного дослідника можна виокремити деякі з них, що стали своєрідними рубежами. Їх виділення дозволяє зробити узагальнення, висновки, дати оцінки, виявити закономірності суспільного процесу. Таким важливим для загального аналізу став короткий, але насичений подіями період 1559-1562 років.

Саме 1559 рік став часом прояву гострих суспільних протиріч, сплеску політичного і релігійного протистояння, що швидко набирало сили, охоплюючи все більшу територію країни.

Деякі історики пов'язують їх початок із закінченням Італійських війн (1494-1559) і появою маси войовничо налаштованого дворянства у країні. Однак частина дослідників ще у XIX ст. вважала, що якраз поширення протестантизму і назрівання внутрішніх конфліктів змусили Генріха II підписати Като-Камбрезійський мир у квітні 1559 р. [4.-С.1-3]. Є думка, що внутрішні потрясіння у Франції спричинила смерть Генріха II у липні 1559 р. та послаблення влади за останніх Валуа.

Безумовно, кінець Італійських війн став знаковою подією. Протистояння з імперією Карла V Габсбурга, в яке вступила Франція під час цих війн, виявилось важливим етапом на шляху її територіального визначення. Ретроспективний аналіз дозволяє побачити події під кутом зору системи міжнародних відносин того часу. На фоні загальноєвропейських процесів Французьке королівство відстояло свої кордони, незалежність і повний суверенітет як національна держава. Офіційний титул “Божою милістю король Франції” доповнився принципом: “Король є імператором в своєму королівстві”, а тому не залежить від зовнішніх сил (папи чи імператора). Результати війни перешкодили об'єднанню величезних володінь Габсбургів, привели до їх поділу на австрійські та іспанські, що врешті дало можливість зміцнити позиції саме Франції на континенті. Однак, в історичній літературі традиційно повторюється теза, що в Італійських війнах Франція зазнала військово-політичної невдачі, проявом якої була ціла низка військових поразок, витіснення з Італії, серія невігідних договорів [16.-С.395-403]. Такий висновок є відображенням настроїв французького суспільства, а особливо еліти, що вважали неадекватними ті зусилля та ресурси, що були витрачені у ході війн, марними жертви, що зазнала країна. Мир у Като-Камбрезі 1559 р., що поклав край цим війнам, не виправдав надій; сучасники вважали його величезною ганьбою, про що з патетикою писали в мемуарах маршали Франції [17.-Р.368].

Однак, невдоволення умовами миру саме по собі не могло спричинити катастрофічних явищ у королівстві. Останнім часом все частіше дослідники звертають увагу на зв'язок з фінансовою кризою французької монархії та величезним зростанням податкового тягара. Французький історик К. Мішо дав таку порівняльну характеристику політиці королівського фіска за Генріха II (1547-1559): “вона була близька до політики “затягування фіскального гвинта” за Рішельє (1624-1642). Державні податки зростали дуже швидко: з 7 400 000 тур. ліврів у 1547 р. до 13 500 000 тур. ліврів в середньому на рік за Генраха II, тобто на 80%” [18.-Р.573]. К. Мішо вважає, що ситуація мала подібну основу з подіями XVII ст., а висновки Б.Ф. Поршнева і Р. Муньє про фіскальну політику абсолютизму першої половини XVII ст., що стала загальною передумовою масових повстань напередодні Фронди [19.-С.276-297, 300], можна застосувати до періоду напередодні громадянських війн XVI ст.

Зростання податків на середину XVI ст. означало не тільки вилучення значних коштів у населення, в основному у нижчих станів суспільства – селянства та бюргерства, але воно поєднувалося і з іншими факторами. Аналіз документів того часу дозволив дослідникам зробити висновок, що податковий тягар став нестерпним не тільки з причини зростання податків, але й тому, що одночасно скорочувалися можливості їх виплати [20.-Р.189]. З 30–40-х років, коли державні податки почали переважати за розмірами місцеві, досить гостро постало питання про визначення розміру тієї частини суспільного продукту, прибутків від господарської чи підприємницької діяльності, яку суспільство погоджувалося надавати королівській владі на потреби загальнодержавної політики в його інтересах. Навіть буржуазні кола ставили питання про “справедливу” частку, що вони згодні виплачувати в обмін на здійснення централізації, політики протекціонізму. Такі настрої стали масовим явищем і збуджували широкі кола населення країни.

Але факт полягає у тому, що, маючи величезні суми податків, уряд Франції опинився у 1559 р. перед фінансовим банкрутством: впала вартість державних рент, і відсотки за ними не виплачувалися частково або зовсім, у 1559 р. припинилися виплати за державним боргом. Державні витрати у багато разів перевищували прибутки.

У таких умовах особливо важким для правлячих кіл виявилася та обставина, що відсутність коштів обмежила можливість утримувати велику армію. Для того етапу розвитку

централізованої публічної влади, коли апарат насильства у середині країни тільки формувався, саме армія була основною гарантією стабільності, не тільки зовнішньої, але і внутрішньої. Однак з 1559 р. армія залишилася без коштів. Збереглася велика кількість листів місцевої королівської адміністрації до короля, що дають уявлення про це. У липні 1559 р. з Марселя надходить прохання королівського намісника Легарда про гроші для виплати солдатам і ремонт фортеці. Аналогічним був зміст листів губернаторів Бретані, Прованса [21.-Вып.ХІІ.-С.156; Вып.ХІІІ.-С.158,164,173,174; Вып.ХV.-С.150]. Як наслідок, зростає дезертирство, колишні солдати стають мародерами. Озброєні розбійники заповнюють територію країни.

Паралельно Франція переживає наростання реформаційного руху. Французькі історики використовують для характеристики змін у розвитку Реформації цього часу епітети “драматичні події”, “радикальний переворот”. Так, відбулась значна радикалізація філософської та релігійної думки. Французький вчений А. Бюссон на фактичному матеріалі показав, що саме в 40–50-ті роки “бродіння умів” набуло характеру справжньої кризи релігійної свідомості [22.-Р.7-19]. З’явилися різні течії вільнодумства, від атеїзму (саме на 40-ві роки у Франції припадає поява і розповсюдження терміну “атеїст”) до християнського гуманізму, що пов’язані з іменами Ф. Рабле, Е. Доле, Б. Депер’є, С. Кастельона. Вони розробляли питання взаємовідносин розуму та віри, віротерпимості, свободи волі людини. Кальвін характеризував так цей період: “Пояснення всіх хибних думок одне – похитнулася віра в багатьох” [23.-Т.VІІІ.-Р.47].

Поряд з гуманістичними, філософськими гуртками зростає кількість різноманітних сект: анабаптисти, духовні лібертини, ахристи, вальденси, антитринитарії тощо. У хроніці середини ХVІ ст. Ф. де Ремона перераховується більше десятка назв сект [24.-Р.150].

Однак перемогу серед усіх течій здобув кальвінізм. У 1541 р. виходить французькою мовою головний твір його засновника “Настанова в християнській вірі”. А вже з середини 40-х років відбувається швидке виникнення общин нової церкви. Цьому сприяло не тільки наростання соціально-політичних протиріч в країні, але й активна, цілеспрямована діяльність Кальвіна у Женеві. З середини 50-х років він взяв на себе керівництво французькими общинами, про що оголосив у посланнях до “fideles” (“вірних”) усієї Франції у 1554 р.; з Женеви регулярно направлялися до Франції підготовлені кадри пасторів [25.-Р.60-67; 26.-С.483-484].

1557-1558 роки стали часом розширення діяльності кальвіністських общин. Вони починають регулярно проводити свої збори у Парижі. З 1557 р. починаються відкриті проповіді у центральному соборі Ларошелі, що сприяло різкому зростанню їх популярності: слухати кальвіністських проповідників приходили навіть жителі навколишніх селищ. На початок 1559 р у місті з 20 тис. жителів 17 500 стали кальвіністами [27.-С.104-106]. Тут створюється консисторія на чолі з представниками багатой торгівельної верхівки міста Жаном Буше с’єром де Морт’є і Жаном де Ла Гезом. Зміцнення общини відбувається з появою дієвої особистості у кальвіністському русі Франції – пастора П. Рішара [25.-Р.88]. Подібні організації виникають у Сенті, Пуатьє, Ангулемі, Сен-Жан – д’Анжелі та інших містах.

Знаковою подією стало звернення бордоської консисторії у травні 1558 р. до Кальвіна з листом про визнання його головним авторитетом у сфері релігії [25.-Р.88]. Цим кальвіністи поставили себе в особливе становище по відношенню до королівської влади. Трохи пізніше, у 1561 р. у брошурі “Remonstrance à tous les Estates” (“Попередження всіх станів”) ця теза була ще більш чітко визначена: “Король не має ніякої влади над нашою совістю. Він сам знаходиться під страхом і, як ми, зобов’язаний підкорятися Богу” [28.-Р.88].

Великих зусиль Кальвін докладав для консолідації та уніфікації общин нової конфесії. Це дозволило кальвіністам уперше в історії Франції об’єднатись в некатолицьку церковну організацію. Спочатку вона мала регіональний характер, і представляла союз консисторій південного заходу. У 1558 р. відбувся перший відомий нам синод кальвіністських консисторій (орган управління протестантською общиною) у Пуатьє, що зібрав тільки місцеві церкви. Знаковим для нас є те, що вирішував він не питання догматики, а позицію кальвіністських общин щодо політичних проблем [25.-Р.99].

Уже в 1559 р. відбувся перший національний синод (хоч на ньому були відсутні представники Півдня), який прийняв символ віри. Він здобув назву за місцем, де був складений, – “Ларошельська сповідь”. Її авторами стали Коліньї, королева Наварри Жанна д’Альбре та учень Кальвіна Теодор де Без. Центральне місце у документі зайняли ідеї абсолютного визначення, відправлення культу; визнавалась рівність усіх реформаторських церков та пасторів, синод оголошувався головним органом, що забезпечував ідейну та організаційну єдність нової конфесії. При збереженні внутрішньої автономії общин, встановлювались єдині вимоги до діяльності пасторів, змісту їх проповідей. На синоді розроблялась система об’єднання общин на рівні провінцій та в масштабах країни [29.-С.32-33].

З середини 40-х і до середини 50-х років основний контингент общин кальвіністів представляли торгово-підприємницькі кола міст, чиновники, представники інтелігенції, ремісники, міські низи, наймані робітники, селянство. При цьому нижчі прошарки складали 50-60% членів общин. З середини 50-х років до кальвінізму починає масово приєднуватись дворянство, спочатку вище, а потім середнє і дрібне. У процентному відношенні з 1559 р. дворяни становили незначну частину кальвіністів (лише в Гієні – 25%, а в інших районах – 6-8%) [30.-Р.17].

Змінюється географія поширення протестантизму. Кальвіністські організації виникають у всіх районах Франції. На Півночі – це Париж, Орлеан, Нормандія, Шампань, Бретань, але тут вони становили незначну меншість, концентрувались у містах, і лише у деяких мали одну третину прихильників серед населення. Головним центром кальвінізму стає Південь. Тут він поширюється у більшості міст і навіть у сільських районах. За підрахунками французьких вчених, на 1562 р. кальвіністів на Півдні налічувалось до 1,5 млн. чоловік [30.-Р.17], і, як переконував Катерину Медічі адмірал Коліньї, вони об’єднувались у 2150 церковних общин.

Важливо підкреслити, що у французьких джерелах XVI ст. противники ортодоксальної римо-католицької церкви називались і єретиками, і біблійськими людьми (“bibliens”), євангелістами і лютеранами, “представниками релігії, що називається реформованою”. Різноманітність термінів відображала як особливості, так і етапи розвитку реформаційного руху у Франції. Саме з 1559 р. поступово всі ці назви витісняються словом “гугенот”. Зазначимо, що вчені не мають однозначної думки про його етимологію. Більшість сходиться на походженні цього терміну з західношвейцарського “eidguenots”, що близьке до німецького “eidgenossen” – співтовариш. У французькій мові синонімом слову “гугенот” є “безбожник”.

Поява та поширення терміну “гугенот”, як і “протестант”, у своєму початковому значенні наповнюється не тільки конфесійним, а й політичним змістом. Але процес трансформації кальвіністського руху у політичну опозицію, консолідація опозиційних сил у 1559 р. тільки розпочиналася. Каталізатором її стануть різні за змістом і проявом події, що сколихнуть країну у другій половині цього року.

(Продовження у наступному номері)

Джерела та література

1. Romier L. Catholiques et huguenots à la cour de Charles IX. – P., 1924.
2. Romier L. Les origines politiques des guerres de religion. – P., 1914. – 2 vol. (останнє видання з’явилося у Женеві у 1974 р.).
3. Lefevre L.-R. Les Français pendant les guerres de religion. Le tumulte d’Ambois. – P., 1949.
4. Лучицкий И.В. Гугенотская аристократия и буржуазия на юге после Варфоломеевской ночи (до Булонского мира). – К., 1870.
5. Лучицкий И.В. Феодалная аристократия и кальвинисты во Франции: История феодалной реакции во Франции в 16 и 17 веках. – К., 1871. – Т. 1.
6. Viénot J. Histoire de la Réforme française des origines à l’édit de Nantes. – P., 1926-1934. – 2 vol.
7. Crouzet D. Les guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion vers 1525-1610. – Seyssel, 1990. – 2 vol.
8. Варфоломеевская ночь: Событие и споры: Сборник статей / Отв. ред. П.Ю. Уваров. – М., 2001.
9. Viénot E. Marguarite de Valois. Histoire d’une femme. Histoire d’un mythe. – P., 1993.
10. Плешкова С.Л. Екатерина Медичи. Черная королева. – М., 1994.
11. Эльфонд И.Я. Гражданские войны во Франции. – Челябинск, 1982.

12. Уваров П.Ю. Религиозные войны и тиранинство во Франции XVI века // Средневековая Европа глазами современников и историков. – М., 1995.
13. Шишкин В.В. Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI-XVII веках. – М., 2004.
14. Плешкова С.Л. Франция в XVI – первой половине XVII в. // История средних веков / Под ред. З.В. Удальцовой и С.П. Карпова. – М., 1991. – Т. 2.
15. Эрланже Ф. Резня в ночь на святого Варфоломея. – СПб., 2002.
16. История Европы. – М., 1993. – Т. 3.
17. Mémoires de Tavannes // Nouvelle collection des mémoires relatifs à l'histoire de la France. – P., 1858. – T. VIII.
18. Michaud C. Finances et guerres de religions en France // Revue d'histoire moderne et contemporaine. – P., 1981. – T. XXVIII.
19. Поршнев Б.Ф. Народные восстания во Франции перед Фрондой (1623-1648). – М.; Л., 1948.
20. Le Roy Ladurie E. Les paysans de Languedoc. – P., 1966. – T. 1.
21. Документы по истории Франции середины XVI в. // Средние века. – М., 1958-1959.
22. Busson H. Le Rationalisme dans littérature française de la renaissance (1533-1601). – P., 1957.
23. Corpus reformatorum. – Brunswigae, 1863-1900.
24. Raemon F.de. Histoire de la naissance, progrès et décadence de l'hérésie de ce siècle. – P., 1864.
25. Bèze T. de. Histoire ecclesiastique des églises réformées au royaume de France. – Lille, 1841. – T. 1.
26. Виппер Р.Ю. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. – М., 1894.
27. Трофимова О.В. Начало реформационного движения в городе Ларошели и его округе // Средневековый город. – Саратов, 1978. – Вып. 5.
28. Mémoires de Condé. – Londres, 1743. – T. II.
29. Плешкова С.Л. Французская Реформация (Спецкурс и переводы источников). – М., 1993.
30. Garrisson-Estèbe J. Protestants du Midi 1559-1598. – Toulouse, 1981.
31. Les orateurs politiques de France. – P., 1889.

SUMMARY

The article is devoted to the problems of a development of the political crisis in France in the 1559-1562. Basing on the analysis of the set of events and processes the author makes an attempt to give her on definition of the public conflict character of the time and to specify the date then the civil wars started.